

15. Пугинский Б.И., Сафиуллин Д.Н. Правовая экономика: проблемы становления / Б.И. Пугинский, Д.Н. Сафиуллин. – М. : Юрид. лит., 1991. – 240 с.
16. Євграфова Є. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 77–84.
17. Норт Дуглас. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт. – М. : Изд. дом гос. ун-та «Высшая школа экономики», 2010. – 256 с.
18. Богініч О.Л. Право в контексті сучасних теорій праворозуміння / О.Л. Богініч // Дія права: інтегративний аспект ; відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. – С. 41–63.
19. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 223 с.
20. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов : Вища школа, 1985. – 168 с.
21. Баранов В.М. Истинность норм советского права / В.М. Баранов. – Саратов. : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 400 с.

УДК 340.12: 342.726

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО СТАТУСУ НЕПОВНОЛІТНІХ (ВІД ХVІІІ СТОЛІТТЯ ДО СЬОГОДЕННЯ)

THE GENESIS OF THE LEGAL STATUS OF MINORS (FROM THE XVIII CENTURY TO THE PRESENT)

Ортинська Н.В.,

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного
та інформаційного права*

Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглядаються питання правового статусу неповнолітнього з погляду генезису його розвитку. Особливу увагу зосереджено на історичних етапах від ХVІІІ ст. до сьогодення. Акцентується увага на розширенні прав неповнолітніх шляхом створення спеціального внутрішньодержавного та міжнародного законодавства, діяльності громадських організацій та рухів, спеціальних судів.

Ключові слова: неповнолітні, правовий статус, права неповнолітніх, генезис, міжнародне правове регулювання.

В статье рассматриваются вопросы правового статуса несовершеннолетнего с точки зрения генезиса его развития. Особое внимание сосредоточено на исторических этапах от ХVІІІ в. до наших дней. Акцентируется внимание на расширении прав несовершеннолетних путем создания специального внутригосударственного и международного законодательства, деятельности общественных организаций и движений, специальных судов.

Ключевые слова: несовершеннолетние, правовой статус, права несовершеннолетних, генезис, международное правовое регулирование.

The article deals with the legal status of the minor in terms of the genesis of its development. Particular focus is historical stages of XVIII century to the present. The attention is focused on the expansion of minors by creating special domestic and international law, activities of public organizations and movements, special courts.

Key words: juveniles, legal status, rights of minors, genesis, international legal regulation.

Актуальність теми. Неповнолітні володіють спеціальним правовим статусом. Ця категорія осіб потребує спеціального правового регулювання. Дослідження еволюції правової думки у розумінні поняття «правовий статус неповнолітніх» є актуальним питанням як для загальнотеоретичної юриспруденції, так і для галузевих юридичних наук, зважаючи на необхідність оновлення правового регулювання в контексті гуманізації державної діяльності, охорони та захисту дітей. Класична юриспруденція погоджується з важливістю історичного підходу у вивченні генезису правового статусу неповнолітніх, так як вивчення минулого має велике значення. Історико-правова наука, узагальнюючи досвід минулого, допомагає пізнати і використовувати закономірності суспільного розвитку в побудові суспільних відносин, заснованих на принципах законності та правопорядку. Тому розвиток уявлень про статус неповнолітніх в історії

людської думки слід розглядати конкретно-історично з урахуванням реальної середовища, в якому ці ідеї і уявлення виникли і набули поширення.

Проблематика, пов'язана з особливими правами дитини, досліджувалася фахівцями в галузі юриспруденції, серед яких, зокрема, Н. Крестовська, Л. Кривачук, Н. Оніщенко, Н. Опольська, О. Скаун та ін. Питаннями принципів права займалися А. Колодій, О. Петришин, С. Погребняк, М. Цвік та ін. Проте, враховуючи широкомасштабність проблематики та новітні тенденції її правового регулювання, залишається ряд недосліджених теоретичних проблем.

Аналіз сучасного стану правового статусу неповнолітніх буде неповним без висвітлення історичних тенденцій розуміння статусу неповнолітніх, що являється метою нашої статті.

Виклад основного матеріалу. «Умовно світову історію права можна розділити на дві великі епохи, –

пише О.А. Житков. – Ще у Стародавньому світі і в Середні віки право народжувалося в основному не з постанов держави, а з відносин, які реально існували і визнавалися самим суспільством.

У Новий час право у своєму саморозвитку надалі відображає внутрішні потреби суспільства і мінливі життєві умови. Але в ньому, особливо з розвитком конституційних начал, законодавство стає вже провідним джерелом права. Саме воно, а не засоби саморегуляції, стає стрижнем правової системи, правотворчим фактором. Законодавство виступає як найважливіший інструмент розвитку права, надаючи системності, цілісності» [1, с. 519]. Щодо неповнолітніх, то їх статус практично не змінився із запровадженням правових норм. Додержавне суспільство, античність та Стародавній світ не визнавали за неповнолітніми жодних прав, останні вважалися челядю та «живим капіталом», використовувалася праця неповнолітніх, тілесні покарання та визначається всеохоплююча влада батька, в тому числі на життя, визначення долі та у шлюбно-сімейних відносинах.

Зрозуміло, що поява писаних правових норм відразу не створила демократичне соціальне правове регулювання. Довгий історичний проміжок часу неповнолітні не визнавалися повноцінними суб'єктами права. Середньовічна педагогіка була побудована на тілесних покараннях. Право покарання було майже безконтрольним, т. к. діти позбавлялися права звертатися до суду з чолобитними на батьків і підлягали за це торговій страті з подальшою видачею їх батькам: «так їх же за таке челобит'є бити батогом» [2, с. 248, 433]. Отож соціальний та правовий статус неповнолітнього не визнавав за ним більшості прав, навіть фізичних, державна політика не була направлена на захист їх прав та інтересів.

Ставлення до дитини в Середньовіччя, на думку Ар'єс, не було виокремленим, до дитини ставилися як до маленького дорослого. Діти в нашому розумінні у західній культурі за старого ладу працювали, одягалися і розважалися так само, як дорослі, і лише в XVII-XVIII ст. з'являється розуміння, що діти істотно відрізняються від дорослих [3]. Можна зробити висновок про те, що це суспільство на відповідному етапі ще не погоджувалося визнавати життя та здоров'я дитини суспільною цінністю.

Практично до початку XVIII ст. неповнолітні мали обмежені права, серед них закріпленими були право на фізичне існування, спадкування, право на шлюб, та зароджувався інститут відповідальності неповнолітніх. Зокрема, сформувався норми щодо заборони смертної кари та можливості пом'якшення праці неповнолітніх.

Вагомий вплив на зміну соціального становища неповнолітнього та зміну суспільної думки мали тогочасні мислителі. Мислителі-гуманісти Західної і Східної Європи виділяють дитячий вік як особливий період у житті людини, надають йому характер цінності і намагаються звернути увагу суспільства на важливість цього періоду. У працях мислителів доби Ренесансу відмітні як оцінки дитинства, властиві Середньовіччю, і відмітні клерикалізмом, а то й об-

скурантизмом, але поступово перемагає розуміння цінності дітей та дитинства, важливості належного виховання дитини, причому не тільки домашнього, але й суспільного. Окремі автори близько підходять до усвідомлення тотожності дітей та дорослих у тому сенсі, що й ті й інші володіють людською гідністю – основним правом людини, фундаментом усіх інших прав людини. Гуманістичне розуміння права дитини на виховання у сім'ї та на захист з боку батьків, на освіту, зародившись у Західній Європі, поступово набувало суспільного визнання на українських землях, де в колі філософів та педагогів було вироблено уявлення про цінність дітей та дитинства [4, с. 8].

Зміна суспільної думки дає можливість для створення перших інституційних механізмів захисту прав дітей, в тому числі неповнолітніх.

Тогочасний період ознаменувався створенням громадських організацій, нормативних актів та судових установ для захисту прав дітей.

Саме в XVIII ст. була зафіксована перша молодіжна організація – Парубоцька громада. Вона захищала інтереси юнаків та дівчат, пропагувала мирний спосіб вирішення проблем та організувала дозвілля. Цей стало досить серйозним кроком до розширення прав та свобод неповнолітніх, так як до їх думки прислухалися і брали її до уваги.

Першими кроками в цьому напрямку було створення в Нью-Йорку в 1875 р. товариства захисту дітей від жорстокого поводження. Потім аналогічні громадські організації організовуються в Англії, Франції, Пруссії. У Франції в 1889 р. видається закон Русселя «про малолітніх, безпомічних, занедбаних і тих, що терплять погане поводження», який надавав суду право позбавляти батьківських прав людей, що погано відносилися до своїх дітей або що не піклуються про них. Даний акт офіційно визнав за неповнолітніми право на піклування батьків, право на гуманне поводження і виховання, право на захист життя і здоров'я від жорстокого поводження та насильства

У Російській імперії Кримінальне Уложення 1903 р. у ст. ст. 420 та 421 передбачало покарання батьків за жорстоке поводження з донькою [5, с. 162].

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, завжди були під опікою громади чи забезпечених благодійників. Однак згодом держава не розуміє свою відповідальність перед такими дітьми, але й для боротьби з масовою неповнолітньою злочинністю створює будинки-притулки (houses of refuge) для неповнолітніх дітей. Перший такий розпочав діяти в Нью-Йорку в 1825 р.

У штаті Іллінойс було прийнято перший закон про делінквентну поведінку і створено перший суд у справах неповнолітніх, діяльність якого базувалась на юридичній доктрині *parens patriae*. Доктрина означає, що держава в особі відповідних органів, в першу чергу судів, має діяти в найкращих інтересах дитини. Вчинивши кримінально карану дію, неповнолітній вважається не злочинцем, а делінквентом. Головною метою судів є захист і реабілітація неповнолітніх, а також виконання певних батьківських функцій, якщо

батьки не можуть контролювати поведінку дитини, адекватно виховувати його і гарантувати належний розвиток. Тому застосування терміну «делінквент» говорить про те, що дитина потребує турботи, піклування та лікування (treatment).

Проте варто погодитись з думкою М.Ю. Самченко, яка зауважила, що незважаючи на зміни, які відбувалися в законодавстві XVIII–XIX ст., і закріплення в кримінальному законодавстві низки норм, що передбачали відповідальність за застосування насильства щодо неповнолітніх, необхідно зазначити їхню поодинокість і розрізненість [6, с. 30–31]. Слід констатувати, що захист прав неповнолітніх та розширення їх правового статусу в досліджуваній період не мало комплексності у підходах, а саме розвиток міжнародного права стимулював відповідні внутрішньодержавні зміни.

У міжнародному праві ідея захисту дітей розвивалася поступово протягом багатьох сторіч. Але активізувався цей процес тільки в XIX ст., коли до створення концепції захисту прав дітей призвели посягання дорослих на їх особисті інтереси. Почалося це зі створення інституту суспільної опіки, що було першою практичною спробою захистити права дитини. Вінцем цих дій було видання в Англії у 1908 р. Children Charter, або Habeas corpus. Даний закон набрав чинності з 1909 р. Це була спроба першої кодифікації прав неповнолітніх, що в майбутньому стала основою для більш повного законодавства. Закон установлював однакові права для всіх дітей – законно народжених і незаконно народжених, визнавав необхідність ввічливого ставлення до них.

Після цього в Бельгії у 1912 р. був прийнятий Закон про захист дитинства. У 1919 р. створена Народна організація Опіки над дітьми, метою якої була координація всіх дій, покликаних забезпечити реалізацію ідеї захисту прав дітей. Подібна діяльність цієї організації викликала інтерес в інших країнах, що стало початком міжнародного співробітництва в даній галузі. Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав дітей, була Женевська декларація 1923 р. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніш йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дітей. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів [7, с. 92–93].

Аналізуючи стан розвитку правового регулювання, ми доходимо висновку, що початком правової діяльності в галузі захисту прав дитини можна вважати створення Міжнародного союзу захисту дітей у 1923 р., який через п'ять років видав основоположний міжнародний спеціальний акт – Декларацію прав дитини.

Створення судів щодо неповнолітніх було вагомим етапом розширення спеціального статусу цієї категорії суб'єктів права. В Ірландії суд створено в 1904 р.

шляхом виділення спеціальної сесії загального суду; в Єгипті суд створено в 1904 р., прийнято Закон «Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Александрія» та Закон «Про створення суду у справах неповнолітніх у м. Каїрі»; в Нідерландах суд створено в 1905 р., суди характеризувалися максимально спрощеною системою відправлення правосуддя; у Франції суди створено в 1914 р. шляхом формування автономної системи судів у справах неповнолітніх; у Бельгії ювенальна юстиція започаткована в 1912 р. прийняттям Закону Картон-де-Віарта; в Австрії опікунські суди для неповнолітніх створені в 1908 р., а в Іспанії – в 1918 р.; в Італії суди створено у 1908 р. шляхом прийняття Закону «Про спеціалізовані суди у справах неповнолітніх»; у Португалії в 1911 р. створені трибунали в справах неповнолітніх, поєднані з опікунськими судами; автономна судова система в справах неповнолітніх була створена також у Росії (1910 р.), Угорщині (1908 р.), Румунії (1913 р.), Польщі (1919 р.), Швейцарії (1911–1913 рр.), Японії (1923 р.), Греції (1939 р.) [8].

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменований якісним стрибком у розвитку дитинства, поступовому перетворенні його з об'єкта дій дорослих у відносно самостійний суб'єкт, здатний впливати на життя суспільства, роль і місце дітей у ньому як активних юних громадян, на особистіше становлення дитини-індивіда. У різних державах ці процеси протікали з різним ступенем інтенсивності, проте вони відбилися на позиції дітей, їхній самореалізації в різноманітні форми, видів дитячого руху [9, с. 14].

Проте декларування прав та формальне закріплення правового статусу є недостатнім для існування неповнолітнього в суспільстві на засадах поваги до його особистості. В післявоєнний період в Радянському Союзі існувало багато норм, що стосувалися спеціального статусу для неповнолітніх, необхідний реальний захист прав неповнолітнього. Історичні реалії не завжди дозволяли розвинути спеціальний статус неповнолітнього. Особливо це помітно у сфері трудових відносин. Як стверджує О.В. Гавриш, в Радянському Союзі «у післявоєнний період, за умови відсутності достатньої кількості дорослих робітників, уряд розгорнув широкомасштабну кампанію з примусової мобілізації дітей та підлітків, яка відбувалась в основному через заклади системи трудових резервів. Залучення неповнолітніх до відбудовчих процесів часто відбувалось без урахування найнеобхідніших потреб людини. Хоча не слід забувати про те, що використання дитячої праці було достатньо чітко регламентовано у післявоєнному трудовому праві. Така суперечлива ситуація дозволяє стверджувати, що у повоєнні роки політика радянського керівництва була спрямована на зростання кількісних показників залучення до відбудови промислового потенціалу УРСР робочої сили. Це було зумовлено великими втратами населення під час війни та необхідністю виконання державних планів. Та зазначимо, що дитяча праця в роки повоєнного лихоліття не лише була одним із вирішальних чинників відновлення держави, а й відіграла визначальну роль у виживанні самої дитини та її сім'ї» [2, с. 175].

Вагомим проривом стали післявоєнні часи. 1946 р. Генеральною асамблеєю ООН було засновано Дитячий фонд ООН (United Nations Children's Fund; ЮНІСЕФ) для допомоги дітям, котрі постраждали під час Другої світової війни. В 1959 р. Генеральна асамблея ООН ухвалила Декларацію прав дитини, яка проголошувала забезпечення «щасливого дитинства» для дітей. Згодом необхідно визнати, що в загальному радянське право визначало спеціальний статус неповнолітніх у широкому розумінні, зокрема, визначалася загальна початкова освіта кожної особи незалежно від її соціального статусу та соціального статусу її батьків; суцільне оздоровлення та безкоштовне лікування дітей включно до 18 років; заборона примусової праці дітей і встановлення покарання для осіб, які займаються примусовою експлуатацією дитячої праці; боротьба з дитячою безпритульністю; заборона смертної кари та пом'якшення відповідальності для неповнолітніх; низка державних органів у справах неповнолітніх, державних установ для дітей, які потребують особливої уваги з боку держави. Проте, заради справедливості, необхідно зазначити, що походження та політична позиція родини неповнолітнього відіграла вагому роль для можливості реалізації прав особою.

На сьогодні правові норми щодо прав неповнолітніх складаються з широкого комплексу правових актів. Серед таких документів виділяють міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, насамперед Організації Об'єднаних Націй та її підрозділів: дитячого фонду ООН-UNICEF; комітету ООН у справах освіти, науки і культури; Всесвітньої орга-

нізації охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародної організації праці (МОП). Проте слід констатувати, що досі невирішеними залишається багато питань щодо статусу неповнолітнього. Тому можемо констатувати, що сьогодні є тільки певним етапом у генезисі правового регулювання спеціального статусу неповнолітніх.

Висновки. Генезис правового статусу неповнолітніх має довгу історію. XVIII–XIX ст. ознаменуються певним прогресом у становленні прав неповнолітніх. Існує чітка заборона насильства щодо цієї категорії осіб, розвиваються гуманістичні доктрини в філософській думці, підвищується рівень правової культури суспільства. До XX ст. формуються концепції захисту прав дітей та основні принципи щодо законодавчого забезпечення інтересів різних категорій дітей: законних, позашлюбних, дітей-сиріт, оформляються форми захисту прав неповнолітніх та обмеження авторитарного впливу батьківської волі.

Вагомим поштовхом щодо гуманізації становища неповнолітніх стало створення перших міжнародних норм, спеціальних судів щодо неповнолітніх та окремих громадських об'єднань та рухів, що захищають їх права. Зокрема, розробляються стандарти праці неповнолітніх, їх фізичних та особистих прав, декларується принцип рівності незалежно від походження та соціального стану, особливу увагу приділено освітнім правам неповнолітнього. Міжнародне законодавство та більшість внутрішньодержавних правових норм з післявоєнних часів не тільки декларує, але й реально забезпечує спеціальний статус неповнолітніх.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. История государства и права зарубежных стран : [учебник для вузов] / Под. ред. Н.А. Крашенинковой и О.А. Жидкова. – Москва : Норма, 1996. – Ч. 2. – 712 с.
2. Соборное Уложение 1649 г. // Российское Законодательство X–XX вв. – Т. 3. – Гл. XXIII. – Ст. 6.
3. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф Арьес. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999 – 419 с..
4. Повар О.В. Права дитини у філософській думці доби Ренесансу / О.В. Повар // Митна справа. – 2013. – № 6(2.1). – С. 3–9.
5. Уголовное Уложение от 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд-во Гос. канцелярии, 1903. – 192 с.
6. Самченко М.Ю. Кримінологічна характеристика та попередження сімейного насильства щодо неповнолітніх : дис. ... к. ю. н. : спец. 12.00.08 / М.Ю. Самченко. – Л., 2011. – 216 с.
7. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 7. – С. 93–97.
8. Исмаилов Б.И. Правовые основы системы ювенальной юстиции : [учеб. пособ.] / Б.И. Исмаилов. – Ташкент, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://library.by/portalus/modules/politics/readme.php?start_from=10&archive=&subaction=showfull&id=1166817483&
9. Коляда Н. Дитинство – об'єктивна передумова зародження дитячого руху (кінець XIX – початок XX ст.) / Н. Коляда // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип. 1. – С. 12–16.
10. Гавриш О.В. Участь неповнолітніх у відновленні промислового потенціалу УРСР у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.) / О.В. Гавриш // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 173–176.